

Bir Semte VEFA

[AYRI BASIM]

**Vefa'da Doğup Büyümüş Bir Alim:
Mehmed Zihni Efendi**

AHMET TURAN ARSLAN

bir semte
vefa

Vefa'da Doğup Büyümüş Bir Alim: Mehmed Zihni Efendi

Ahmet Turan Arslan*

Son yıllarda şehirlerimizin geçmişi ve geleceği ile ilgili ilmi toplantılar yapılmakta ve sunulan tebliğler yayınlanmaktadır. Genç ve gelecek kuşaklar için bunlar çok yararlı birer kaynak olmaktadır. Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin Vefa semti hakkında düzenlediği bu sempozyumun da vefakar bir iş olacağını ve tarihte layık olduğu yeri alacağını ümit etmekteyim. Bu tebliğimizde, geçen asırda Vefa semtinde doğup büyümüş ünlü bir ilim adamımızı, Mehmed Zihni Efendi'yi (ö. 1913) tanıtmaya çalışacağız.

A. Ailesi

Hacı Zihni Efendi'nin asıl adı Mehmed olup "Zihni" mahlası ise o devrin adetine göre, zeki ve anlayışlı olduğunu belirtmek üzere, medresede öğrenci iken hocası tarafından verilmiştir. Bizzat kendisinin bildirdiğine göre 10 Temmuz 1846 (H. 16 Recep 1262, R. 27 Haziran 1262) Cuma günü, günün erken saatlerinde doğmuştur.¹ Zihni Efendi'nin İstanbul'da, ismini Şeyh Muslihuddin Mustafa ibn Vefa'dan alan ve civarında bulunmaktan iftihar ettiği² meşhur Vefa semti yakınında Hızır Bey Mahallesi'ndeki evlerinde doğduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zihni Efendi, 1294/1877'de neşredilen *Meşahiru'n-nisa'*da (c. I, s. 153, 159) ailesinin iki yüz yıldır bu mahallede ikamet etmekte olduğunu da kaydetmiştir. Buna göre Mehmed Zihni Efendi'nin mensubu olduğu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Başkanı

KLASİK

52. Kitap

Şehir Tarihi
Osmanlı Şehri 2

Bir Semte Vefa

© Klasik Yayınları

Hazırlayanlar
N. Bilge Özel İmanov
Yunus Uğur

ISBN 978-975-8740-73-4

Birinci Basım Haziran 2009

Tasarım/Kapak Salih Pulcu

Baskı Cilt Gezegen Tanıtım
Yeşilce Mah. Ulubaş Cad. No: 54 Kağıthane İstanbul

KLASİK

Vefa Cad. No: 56 34134 Vefa İstanbul
Tel 0212 520 66 41 Faks 0212 520 74 00
klasik@klasikyayinlari.com
www.klasikyayinlari.com

ailenin yaklaşık olarak 1094/1682 yılından beri, ismini -fetihten sonra İstanbul'un ilk kadısı olan- Hızır Bey'den (ö. İstanbul 863/1459) almış bulunan Hızır Bey Mahallesi'nde (diğer adıyla Hacı Kadın Mahallesi) oturduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Mehmed Zihni Efendi'nin evinin adresinin *Unkapanı yakınında Hacı Kadın Mahallesi Tavanlı Çeşme Sokağı No: 2* olduğunu ise evinde ikamet etmekte olan ve muhtemelen 93 Harbi muhacirlerinden Hacı Üm-miyye isimli bir hanıma ait mektuptan öğreniyoruz.³

Öte yandan yine kendi ifadelerinden ve diğer kaynaklardan Zihni Efendi'nin kira ile Kızıltoprak Mescidi karşısında ve Kanlıca'da denize nazır yazlıklarda ikamet ettiği ve nihayet 1314/1896'da Beylerbeyi'nde Şem-si Bey Sokağı'ndaki köşkü alıp oraya yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Babası kaza (mülkiye) kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi, anesi ise Güzide Hanım'dır. Zihni Efendi'nin kızından torunu olan Güzide Hanım'ın torunu bulunan Prof. Dr. Kenan Gürsoy'dan dinlediğime göre (05.03.1998) Zihni Efendi'nin Şakir Bey isminde bir kardeşi vardı. Osmanlı sarayında görevli idi ve karısı Emsal Seza Hanım idi. Yine Kenan Bey'in ifadesine göre, Zihni Efendi'nin babası Çerâkise'den (Çerkes) idi. Hacı Zihni Efendi'nin ebeveyni hakkında bütün araştırmalarımıza rağmen -şimdilik- daha fazla bilgi elde etmek mümkün olmamıştır.

Şu var ki, müellifimizin 1305/1887 yılı 27 Rebiüssani Çarşamba günü tamamladığı meşhur eseri *el-Kavlü'l-ceyyid*'in ilk baskısının (1305/1887) sonunda bulunan (s. 671) "Allah'ım! (...) Beni Na'im Cenneti'nin varislerinden kıl; babamı mağfiret eyle ve ömrünü uzatarak annemle, kulağım-la ve gözümle uzun zaman mutlu olmayı bana nasib et!" mealindeki duasını nazar-ı itibara alırsak o tarihte babasının vefat etmiş, annesinin ise sağ olduğunu söyleyebiliriz. Aynı eserin 1328/1910 yılında yapılan üçüncü baskısında bu duanın yer almadığına bakılırsa annesinin de en geç o tarihte irtihal etmiş olduğu düşünülebilir.

Mehmed Zihni Efendi'nin soyu hakkında bir tespitimizi burada kaydetmek isteriz ki, o da kendisinin siyadeti/seyyidliğidir.⁴ Zira-aile fertlerinde bu konuda herhangi bir bilgi olmasa da- araştırmalarım esnasında Zihni Efendi'nin *Elğaz-ı Fıkhiyye*'sinin kütüphanedeki nüshasının iç kapağında "Mühürsüz nüshalar sahtedir" ibaresinden sonra basılan mühür, "es-Seyyid Mehmed Zihni" şeklindedir. Bu, konu hakkında önemli bir delil kabul edilmelidir.

B. Öğrenimi-Yetiştirilmesi

Mehmed Zihni Efendi, önce medrese dersleri demek olan cami derslerine devama başladı. Hangi hocalardan hangi cami ve medresede okuduğu hakkında başlangıçta detaylı bilgiler elde edemedik. Ancak merhum hocam Ali Yakup Cenkciler'in (Kosova 1913-İstanbul 1988) ısrarlı tavsiye ve teşvikleriyle araştırmaya başladığım Mehmed Zihni Efendi'nin nerede ve kimden okuduğu ve tahsili sonunda kimden icazet aldığı konusu, 31.12.2002 tarihinde, mühründe "es-Seyyid Abdurrahman el-Fevzi" ibaresi bulunan Kütahyalı Abdurrahman b. Muhammed Efendi'den (Kütahya 1802-İstanbul 1864)⁵ aldığı icazetnamesini terekisi arasında bulmamla aydınlığa kavuşmuştur.

Öte yandan Zihni Efendi, İstanbul'a gelmiş bulunan Yusuf el-Esir es-Saydavi (ö. 1307/1890), Muhammed Mahmud eş-Şinkiti (ö. 1322/1904), kütüphaneler müfettişi Abdurrahman Nâcim (ö. 1313/1895) ve el-Cevaib matbaası ve gazetesi sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyak'la (ö. 1887) da yakın dostluklar kurmuş, onlardan istifade etmeye çalışmıştır. Ayrıca Zihni Efendi'nin üç ay müddetle İskenderiye'de Hasan Rasim Paşa'nın (ö. İstanbul, H. 1299)⁶ çocuklarına hocalık yapmak üzere bulunması da oranın ilim ehlinde istifadesi için fırsat olmuştur.

C. Meslek Hayatı

Tahsilini bitirdikten sonra hayatının bir kısmını devlet dairelerinde geçiren Mehmed Zihni Efendi, ilk olarak Rebiülahir 1280/Eylül 1864'de Babıali'de Meclis-i Vala Mazbata Odası'na (bürosuna) mülazim (bir tür stajyer memur veya memur çırağı) olarak devama başladı. 1284/1868'de Matbaa-i Amire (Devlet Matbaası) Takvim-i Vekayi (o devirdeki Resmi Gazete) kitabı (katiplik) ve musahhihliğine getirildi. Bundan on bir sene sonra 1295/1878'de öğretim mesleğine geçerek Galatasaray Mektebi Sultanisi (bugünkü Galatasaray Lisesi) Ulum-i Arabiyye ve Diniyye (Arapça ve Din Dersi) muallimliğine tayin olunarak Matbaa-i Amire'deki vazifesinden istifa etti. 15 Teşrin-i evvel 1299/28 Kasım 1883'de Mekteb-i Sultani'deki muallimlik vazifesi uhdesinde kalmak üzere Mekteb-i Mülkiye-i Şahane (bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi) Usul-i Fıkıh ve H. 1310/1892'de de Arabi muallimliğine tayin edildi. Zihni Efendi Mekteb-i Mülkiye'deki Usul-i Fıkıh müderrisliğinden R. 31.5.1322'de, Arabi muallimliğinden ise R. 10.12.1322/14 Haziran 1906'da istifa etmiştir.

Böylece Hacı Zihni Efendi Mekteb-i Mülkiye'de yirmi üç yıl müderrislik yapmıştır. Müderrisliği sürerken 1309/1891'de Maarif Nezareti'nde beş azadan teşekkül eden Tedkik-i Müellefat (Yazılı Eserleri İnceleme) Komisyonu üyeliğine, yine üzerindeki vazifelerine halel getirmemek üzere 1312/1894-5 yılında "Meclis-i Kebir-i Maarif" üyeliğine, 1903'de de Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliğine terfi etti. Meşrutiyet'ten sonra tekrar Meclis-i Kebir-i Maarif azalığına tayin edildi. Bu sırada yaşının kanuni haddi geçmiş olmasına rağmen fazilet ve olgunluğu dolayısıyla Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu), "tahdid-i sin"den (yaş sınırlamasından) istisnasına karar vermiştir.

D. Vefatı ve Basındaki Akisleri

Hacı Zihni Efendi, ilim ve irfan bereketiyle dolu yetmiş yıllık bir ömrün sonunda, Meclis-i Maarif azası iken 17 Muharrem 1332 Çarşamba günü (17 Aralık 1913) İstanbul'da Beylerbeyi semtinde, Şemsi Bey Sokağı'ndaki köşklere Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Vefat ettiğinde, son eseri olan *el-Muhtasarat*'ın ilk tab'ına başlanmasının on yedinci günü idi.

Vefat haberi basında "Ziya-i Müessif" gibi hüznü dolu ifadelerle yer almış olan merhumun cenaze namazı Beylerbeyi Camii'nde kılınarak bugün Boğaziçi Köprüsü'ne bakmakta olan Küplüce Camii yanında, Küplüce Mezarlığı'ndaki aile haziresine defnedilmiştir.

14 Haziran 1998 Pazar günü ziyaret ettiğim kabristanda Zihni Efendi'ye ait küçük bir levha vardı. Üzerinde "Muallim Zihni Efendi Tevellüdü 1262 Vefatı 1332" ibaresi yer alıyordu. Aile kabri yaptırılmış ve "TARHAN AİLESİ" yazılmıştı. Kabir taşında, medfun olan diğer yakınlarından şunların isimleri yazılıdır:

1- Mevhibe (Zihni Efendi'nin hanımı) 2- Ali Rana Tarhan (oğlu) 3- Hadiye (kızı) 4- Şevkiye (gelini) 5- Tayfur Tarhan (torunu).

Vefat ettiği tarihte yayınlanan gazete ve mecmuaların hemen hemen hepsi Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin vefatını okuyucularına duyurmuşlar, kendisinden övgüyle söz etmişler ve şairler mersiyeler yazmışlardır.

E. Çocukları ve Torunları

Tesbitimize göre Hacı Zihni Efendi'nin, eşi Mevhibe Hanım'dan üç çocuğu olmuştur:

1. Hadiye Hanım: Doktor Binbaşı Rifat ile evlenmiş ve Güzide ve Hüseyin Şadi isminde iki çocuğu olmuştur. Zihni Efendi'nin torunu olan Güzide Hanım, Yüzbaşı Halil Efendi ile evlenmiş, ondan Afvan isminde bir oğlu olmuştur. Güzide Hanım, eşi Yüzbaşı Halil Efendi Balkan savaşında şehit olduktan sonra, Fatih'te Hırka-i Şerif civarında bulunan Ümm-i Ken'an dergahı postnişini Şeyh Kenan Rıfai (Büyükaksoy) ile evlenmiş, bu ikinci evliliğinden Hikmet Kainat isminde bir kızı olmuştur. Hikmet Kainat Hanım ise avukat Kemal Gürsoy'la evlenmiş ve ondan iki çocuğu olmuştur: Prof. Dr. Kenan Gürsoy ve Alican Gürsoy. Hadiye Hanım'ın Doktor Binbaşı Rifat Efendi'den olma oğlu Hüseyin Şadi Karagözoğlu ise bir zamanların meşhur aktör ve işletmecisidir. Hüseyin Şadi Bey 30 Aralık 1940'da vefat etti. Onun oğlu Hüseyin Gazanfer ise 1327/1911'de doğdu.
2. Selma Hanım: Zihni Efendi'nin bu kızı 13-14 yaşlarında vefat etmiş ve Zihni Efendi kızının ölümünden duyduğu üzüntülerini eserlerinde dile getirmiştir.⁷
3. Ali Rana Tarhan: 1299/1882 yılında İstanbul'da doğmuş, 1900 yılında Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezun olmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir. Mekteb-i Sultani'de Türkçe öğretmenliği ve Maarif Vekaleti Mektubi Kalemî'nde katiplik görevlerinden sonra 1902 yılında Posta ve Telgraf Nezareti Posta Mesalihi Kalemî memurluğuna geçmiştir. Daha başka devlet dairelerinde de çalıştıktan sonra 1927 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin III. döneminde Canik (Samsun) mebusu seçilmiştir. Kısa zaman sonra Maliye Encümeni reisi olmuştur. 1928'de Paris'te toplanan beynelmilel Parlamentolar Ticaret Konferansı'na Büyük Millet Meclisi adına katılmıştır. İsmet İnönü'nün başvekilliği döneminde teşkil edilen Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti'ne (Gümrük ve Tekel Bakanlığı) ilk vekil (bakan) olarak tayin edilmiş ve bu görevi, 1931'den 39'a kadar fasilasız devam etmiştir. Diğer birçok resmi görevde bulunduktan sonra 1956 yılında vefat etmiş ve babasının kabri yanına defnedilmiştir. Ali Rana Bey'in kızı Ferhan Nezahat Hanım, Prof. Dr. Bedii Fevziyeli'yle evli olup hayattadır. Ali Rana Bey'in oğlu Abdülhak Tayfur Zihni Tarhan Bey de (1911-1994) birçok devlet görevlerinde bulunduktan sonra 1969'da Galatasaray Mühendislik Özel Yüksekokulu'na müdür ve işletme iktisadı profe-

F. Eserleri

I. Arap Dili ve Edebiyatı

1. Sarf-ı Arabi
2. Şerhu Teshili't-tahsil
3. Şerhu Ebyat-ı İsfehendi
4. Etvâku'z-zeheb Tercemesi
5. Feyz-i Yezdan
6. Kitabü't-teracim
7. el-Müntehab fi Ta'limi Lüğati'l-'Arab
8. el-Muktedab mine'l-Müntehab fi ta'limi Lüğati'l-'Arab (Sarf Kısmı)
9. el-Muktedab mine'l-Müntehab fi ta'limi Lüğati'l-'Arab (Nahiv Kısmı)
10. el-Müşezzeb yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fi nahvi lisani'l-'Arab (Nahiv Kısmı)
11. el-Müşezzeb yahud Mekteb-i Edeb (=el-Mürteeb) fi nahvi lisani'l-'Arab (Sarf Kısmı)
12. Ta'likat 'ala Şerhi'ş-Şeyhi'r-Radiy 'ale'ş-Şafiye li'bni'l-Hâcib
13. Şerhu'ş-Şafiye fi't-tasrif li's-Seyyid Abdullah'a Ta'likat
14. el-Kavlü'l-ceyyid

II. Türk Dili

1. Türkçenin Gramerine Dair Kava'id-i Türkiye Risalesi

III. Fıkıh ve Fıkıh Usulü

1. Menar Şerhine Ta'likat
2. İktibasü'l-envar fi Tercemeti'l-Menar
3. Elğaz-ı Fıkhiyye
4. Kızlar Hocası yahud Küçük Hanımlar İlmihali
5. Hanımlar İlmihali
6. Nimet-i İslam
7. el-Muhtasarat fi Mesaili't-taharati ve'l-'ibadat
8. Husulü'n-nakhi (fi usuli'l-fıkhi)/ Usul-i Fıkıh
9. Terceme-i Tuhfeti'l-Müluk

IV. Akaid ve Kelam

1. Düsturü'l-muvahhidin

V. Kur'an İlimleri

1. el-Kavlü'l-sedid fi İlmi't-Tecvid yahud Tecvid-i Cedid

VI. Hadis

1. el-Hakaik mimma fi'l-Camii's-sağiri ve'l-Meşarık min Hadisi Hayri'l-halaik
2. Buhari'nin el-Cami'u's-sahih'i Üzerine Ta'likat
3. Müslim'in el-Cami'u's-sahih'i Üzerine Ta'likat
4. Meşariku'l-envar'a Ta'likat

VII. Dinler Tarihi

1. Tuhfetü'l-erib fi'r-reddi 'ala Ehli's-salib Tercemesi

VIII. Teracim-i Ahval (Biyografi)

1. Meşahiru'n-nisa
2. Buğyetu't-talib fi Tercemeti Tuhfeti'r-rağib fi Siyrati Cemaatin min A'yanı Ehl-i beyti'l-etayib

IX. Tasavvuf

1. el-Münkizu mine'd-dalal Tercemesi
2. Sihâmu'l-isabe fi kenzi'd-de'avati'l-müstecabe Tercemesi⁸

G. Şahsiyeti

Zihni Efendi'nin beden yapısı ile ilgili olarak öğrencisi Prof. Dr. İsmail Hikmet Ertaylan'ın hatıralarında zikrettiği şu ifadeleri bize ışık tutmaktadır: “(Zihni Efendi'nin) oğlu Rana Bey de Galatasaray'da talebe idi. Babası gibi kısa boylu, geniş omuzlu, kavi adaleli gülbüz bir gençti. Jimnas-tikte, bilhassa gülle kaldırmakta mahirdi.”⁹

Tevazuu, mahviyetkarlığı ve yardımseverliğini, tanıyanlarının hep tekrarladıkları Zihni Efendi, hayatını, araştırma, telif ve tedrise hasret-mişti. Evinde veya vazifesi başında olmadığı zaman, umumi kütüphane-lerde bulunurdu. Evinde ailesine ayırdığı sınırlı fakat şefkat dolu zaman dışındaki vakitlerini ibadetle, ilmi araştırmalarla ve yazmakla geçirirdi. Az uyurdu. İlmi ile amil idi. Ciddilik, samimilik, çalışkanlık, edeb ve şef-kat kendisinde kemaliyle bulunan vasıflarındandı. Hac farizasını yerine getirmesi ve en büyük arzusunun Peygamber (s.a.v)'in sünnetlerini ihya

edenlerden olmak istediğini ifade etmesi ve tasavvuf yolunda ilerleyip kemale ermek için Şabaniye şeyhlerinden Muhammed Necib Efendi'ye intisap etmesi onun dindarlığının işaretlerinden sayılmalıdır. Kendisine iyilik edenleri de bir münasebetini bulup hayırla anmayı unutmaması da onun vefakar bir dost oluşunun tezahürlerindedir.

Henüz talebe iken hocası tarafından kendisine "Zihni" mahlasının verilmesi onun, yaşlıları arasında akıl ve zekasıyla temayüz ettiğini gösterir. Nitekim 1280/1864'de başladığı bir tür memur adaylığında gösterdiği başarı sebebiyle olmalıdır ki, kendisi devletin resmi gazetesi olan ve çok büyük bir dikkat, bilgi ve titizlik isteyen *Takvim-i Vekayi*'nin katiplik ve musahhihliğine getirilmiş ve on sene kadar bu görevi ifa etmiştir.

Zihni Efendi, küçüklüğünden itibaren sağlam bir tahsil görmüş, muhtelif İslami ilimlere vukufu yanında Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki salahiyetini etrafına kabul ettirmiş velud bir müelliftir. Büyük ve titiz çalışmalar içinde gördüğümüz bu alimin meydana getirdiği eserler, yetiştiği zaman ve muhite nispetle ileri bir ilim zihniyetiyle yazılmışlardır. Bunların hâlâ kendi mevzularında aşılammış çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz.

Galatasaray Sultanisi'ndeki talebelerinden Ali Kemal, hatıraları arasında, Zihni Efendi'nin şahsiyeti ile ilgili olarak şunları zikrediyor:

"Bu üstadları o zaman nasıl anladım şimdi hatıralarıma müracaat ederek öyle anlatmak isterim. Zihni Efendi pek haluk, hatta mahcup bir zat idi; talebeden sıkılır gibi idi. Fakat ulum-ı fıkhiyede, Arapça'da yedi-tûla sahibi idi. *el-Müşezzeb*, *el-Müktedab*, *el-Müntehab* diye Arapça'ya, sarf ve nahv-i Arabiye dair pek fazılane eserler neşreliyordu. Mahza bu lisan ile pek ziyade meşgul olduğu için Türkçe ile iştigale o kadar vakit bulamıyordu, Arapça'ya nazar-ı müsamaha ile bakanlara adeta kızıyor-du. Hatta *el-Müntehab*'ın kabına, nişanla, *Her lisanın Arabi müntehabıdır, Çelebi!* mısra-ı garibini yazmıştı. Bu eserlerden birine yazdığı bir tak-rize Naci merhum:

Bir Harîrisi var zamanımızın
Ki Bedîi zamana sânidir

diye başlar, çünkü Zihni Efendi'ye o mertebe hürmet ederdi. Hakikaten o fakih-i fazıl da bu hürmete layık idi."¹⁰

Mehmed Zihni Efendi'nin bu ilmi çalışmaları iltifat bulmuş, zamanın matbuatında ismi takdirle yadedilmiş, devlet adamları tarafından ni-

şanlarla taltif edilmiş, şöhreti yurt dışına ulaşmış, Müsteşrikler Kongresi'nce bir altın madalyayla mükafatlandırılmış, eserlerinden *el-Kavlü'l-ceyyid* Kazan'da basılmış, *el-Müşezzeb* Pakistan'da Arapçaya çevrilmiş, *Meşahiru'n-nisa* ise Farsçaya tercüme edilip İran'da yayınlanmıştır.

Batılı ilim adamları da onu hep takdirle anmışlardır. Mesela büyük oryantalistlerden Helmuth Ritter'in (ö. 1971) Türk talebeleri karşısında şu değerlendirmesi nakledilmektedir: "Siz kendi kıymetlerinizi bilmiyorsunuz, değerli şahsiyetleri tanımıyorsunuz. Öyle büyük şahsiyetler yetiştirmişsiniz ki, onlar Avrupa'da olsa biz onları baş tacı ederdik. Onlardan birisi de bu Mehmed Zihni Efendi'dir."¹¹

Şimdi Türk diline ve edebiyatına büyük hizmetlerde bulunan Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin (1874-1953)¹² kendi eseri olan *Otuz Ders -Yahut-Yeni Sarf-ı Arabi* (İstanbul, 1328) ile ilgili olarak kaydettiği bir hatırasını arz edeyim de, Zihni Efendi'nin ahlaki olgunluk derecesini varın siz kıyas edin. Rifat Bilge şöyle anlatıyor:

Takriben üçyüzyirmi senesinde Vefa Mektebi'ne Arapça muallimi oldum. Kütüphanelerde ne kadar sarf kitabı varsa tetkike başladım. Belki beş yüze yakın kitap gözümden geçti, bunlar değerli kitaplardı. Fakat bunların hiçbirisini Türk çocukları için faydalı görmedim. Bunların yüzde doksan dokuzu Araplar tarafından, yüzde biri Türkler tarafından yazılmıştı. Araplar, Arap dilini bilenler için yazdıkları halde Türkler de onları taklit etmişlerdi.

Nihayet düşündüm. Türk çocukları için bir eser yazmak istedim, bir şeyler karladım, onları Türk çocukları üzerinde tecrübeye başladım. Mu-vaffak olduğum noktaları kaydettim. Böyle böyle dört, beş sene içinde bir eser vücuda getirdim. Öyle bir eser ki, 1300 seneden beri öyle bir eser yazılmamıştır. Öyle bir eser ki, okuyanların zihnini durduran i'lal, idgam nazariyeleri bu eserde görülemez. Ben onları kökünden söküp attım. "Dil meselesi düstura bağlanamaz" zannediliyorken ben bütün tarifleri riyazi düstur gibi düsturlar ile bağladım. Resmi, hususi yüzlerce insan üstünde tatbik ettiğim bu eserin doğruluğuna kani oldum. Meşrutiyetin iptidasında bunu bastırdım. Rüştüye mekteplerinin ve hatta idadi mekteplerinin programına konulması için Maarif Nezareti'ne bir arzuhal verdim, bir de kitap takdim ettim.

O vakitki Maarif Nazırı Emrullah Efendi idi. Arzuhalimi kitap ile birlikte Maarif Nezareti'nin ilmiye kısmına havale etti. Usulen bu kitabı reis Hacı Zihni Efendi hazretleri tetkik edecek idi. Halbuki bütün rüştiyelerde onun *el-Müşezzeb* adlı eseri okunuyordu. Şimdi kendi eserini kaldırıp benim

eserimi kabul edeceğini aklıma bile getirmiyordum. Onun için arzuhali yoklamaya bile lüzum görmedim ve adeta pişman oldum. Bir hafta sonra Maarif'ten bir odacı geldi:

- Seni Hacı Zihni Efendi istiyor, dedi.

Kendimce "Şimdi Efendi hazretlerinin itabına mazhar olacağım. Fakat o büyük zat beni takdir etse bile ses çıkarmayacağım, ona olan hürmetime kusur getirmeyeceğim" diye karar verdim. Kemal-i edeple huzuru şeriflerine çıktım. Beni görünce sordu:

- Kimsiniz?

- Kilisli Muallim Rifat'ım! dedim.

Yerinden kalktı, yanıma kadar geldi, musafaha yaptı:

- Şöyle buyurun, dedi.

Bana yanında yer gösterdi. Sonra o sevimli, nurani yüzü büsbütün parladı, yüzünde tebessüm gülleri açılmaya başladı ve şöyle dedi:

- Aferin, maşaallah barekallah! Çok yaşa evladım; senin gibi bir genci görmekle bahtiyar oldum. Cenab-ı Hak sana çok uzun ömür versin. İnşallah millete çok eserler yazarsın. Çocuğum, sen bu kitabı yazarken eminim ki ilham-ı ilahiyi tahrir etmişsin. Belki bilirsiniz: Ben senelerden beri Arapça ile meşgulüm. Birkaç eser yazdım fakat bu mübarek lisanı bir türlü kolaylaştırmağa muvaffak olamadım. Cenab-ı Hak bu nimeti, bu saadeti size saklamıştır, şayan-ı tebriksiniz. Kitabınızı okumaya başladım kendimi mektep sırasında oturan bir çocuk yerine koydum. Sözlerinizi kolaylıkla anladım; anladıklarım da aklımda kaldı. Binaenaleyh kitabınızı çocuklarımız için pek münasip gördüm. İşte ben eserimi programdan çıkartıyor, yerine kitabınızı koyuyorum.

Efendi hazretlerinin on binde bir insana nasip olan bu insafi, bu mürüveti, hamiyeti, hakşinashlığı, bu fedakarlığı bana çok dokundu; gözlerim doldu; kendisine nasıl teşekkür edeceğimi şaşırdım. Söylerken dilim doladı, söyleyecek söz bulamadım; mübarek elini öptüm.

- Bu bir tabak yemiştir. Sizin bahçelerden topladım, sıkılmadan size hediye getirdim, ben sizin daima şakirdiniz ve bir bendenizim! dedim. Hürmetle eğildim çıktım.¹³

Burada bir hususa dikkat çekmek istiyorum. O da Zihni Efendi gibi bir şahsiyetin nasıl bir ortamda yetiştiği, onun bu ahlaki yüceliğinin temellerindeki mayanın tespitidir. Zannederim ki bu nokta, insan yetiştirmeyi meslek edinen eğitimciler, pedagoglar için, eğitime ve kültüre yön verme sorumluluğunu yüklenmiş bulunan yönetici ve yetki sahipleri için ibret vericidir. Herhalde bu konuyu bize en iyi şekilde aydınlatacak olan, ken-

disine icazet veren hocasının, icazetinde, mezun ettiği öğrencisine verdiği şu son öğütleridir:

Bana, kıymetli hocalar, bildiğimi değerli talebelere öğretmem şartıyla sözlü ve yazılı olarak icazet vermişlerdir. İşte ben böyle bir durumda iken, ilim yolunda çalışan İstanbullu Mehmed Reşid oğlu Mehmed Zihni Efendi -ki Allah ona aziz ve güçlü lütfü ile muamele eylesin!- bana geldi, benden icazet talep etti. Menkul ve ma'kul ilimleri benim yanımda okuyunca onu imtihan ettim ve onu icazete ehil ve layık buldum ve ona, (öğrendiklerini) anlatma, nakletme ve hatırlatma tarzında yapacağı dersinden sonra beni unutmaması şartıyla icazet verdim ve ona vazifelerini tam yapmayı, Allah'ın emir ve yasaklarına uymak sureti ile (takva), akıbetini düşünerek hareket etmeyi tavsiye ettim. Nitekim fazilet ve kemal sahibi, alim ve ilmi ile amil Yakovalı¹⁴ Ali b. Bayram -ki yüce ve kuvvet sahibi olan Allah ona selamet versin!- da bana o şartlarla icazet vermiştir. (...) Sözü, Muaz (r.a)'ın rivayet ettiği hadiste insanların Efendisi'nin yaptığı tavsiye ile sona erdirelim. Muaz şöyle demiştir: "Rasulullah (s.a.v) benim elimden tuttu ve bir hayli yürüdü. Sonra şöyle buyurdu: Ey Muaz! Sana Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına riayet ederek (takva ile) yaşamayı, doğru sözlü olmayı, ahde vefayı, emaneti yerine getirmeyi, hainliği bırakmayı, yetime merhameti, sözünde durmayı, tatlı söz söylemeyi, samimiyetle selam vermeyi, okurken iyi düşünüp anlamaya çalışmayı, ahireti sevmeyi, savaşta telaşa kapılmamayı, beklentilerini kısa tutmayı, işini güzel yapmayı tavsiye ediyorum; ve sana bir Müslümana sövmeni, bir yalancıyı tasdik etmeni, bir doğruyu yalanlamayı ve adalet sahibi bir başkan, yönetici kumandana isyan etmeni, yeryüzünde fesat çıkarmanı yasaklıyorum. Ey Muaz! Her taşın ve ağacın yanında (her yerde) Allah'ı zikret. Gizliye gizli, açığa açık her günaha yeni bir tevbe et." Bu hadisi Beyhaki -ki Allah ona rahmet eylesin- rivayet etmiştir. Ben bu icazet verilen talebeden, duanın kabul olduğu zamanlarda samimi dualarında beni unutmamasını rica ediyorum.

Ey Rabbimiz! Bize hidayet verdikten sonra gönüllerimizi batla meylettirme! Bize kendi katundan bir rahmet bağışla! Şüphesiz ki sen çok bağışlayansın. Rabbimiz! Hesabın görüleceği günde bizi ve anne babalarımızı ve müminleri bağışla! İnşallah, La ilahe illallah Muhammedün rasulullah son sözümüz olur. Yüceliğine sığınarak Allah'a hamdolsun.

Bu sözleri Rabbinin nimetlerine muhtaç Kütahyalı Abdurrahman b. Mehmed -ki Allah ikisini de mağfiret eylesin- söylemiş ve kalemiyle yazmıştır. Mühür (es-Seyyid Abdurrahman el-Fevzi).

Arap Dili ve Edebiyatına Getirdikleri

Bilindiği gibi, Zihni Efendi'nin ağırlık verdiği ilmi cihetlerden biri de Arap Dili ve Edebiyatı'nın daha iyi ve daha kolay öğretilmesidir. Bu yoldaki çalışmaları ve bıraktığı eserleri devamlı takdir toplamıştır.

Ancak burada bir hususa dikkat çekmenin yerinde olacağını düşünüyorum. O da, bir ilim adamının ilmi çalışmalarının değerlendirilmesi yapılırken o şahsın, içinde büyüüp yaşadığı zaman, şartlar ve fikir hareketlerinin de göz önünde bulundurulmasının gerekli oluşudur. Zira ilim ve fikir adamları çevrelerini etkiledikleri gibi kendileri de çevrelerinden etkilenirler. Bu, sosyolojik bir gerçektir. Bu itibarla, Zihni Efendi'nin içinde yaşadığı zamanda, Tanzimat'tan sonra başlayan ve hayatın her alanındaki değişim ve yenileşme hareketlerinin etkisinde bulunabileceğini hatıra getirmeliyiz. Bu münasebetle Zihni Efendi'nin bir özelliğine de işaret edilmelidir: Galatasaray Sultanisi Arabi muallimi olan Zihni Efendi, Beyrut'taki meslektaşı Beyrut Sultanisi Arapça müderrisi bulunan *ed-Dürusu'l-arabiyye* müellifi ve *en-Nibras* dergisinin kurucusu Mustafa el-Galâyîni ile -muhtemelen- yardımlaşıyordu. Zira Mehmed Zihni Efendi'nin kitapları arasında yer alan bir *ed-Dürusu'l-arabiyye* nüshasının kapağında "Hacı Zihni Efendi Hazretlerine" ibaresi ile takdim edilmesi bunun delili sayılabilir.

Hacı Zihni Efendi'nin Arapçanın öğretimi ile ilgili fikirlerini kendi ifadelerinden şöyle özetleyebiliriz:

"Arapçanın bize din ve dil itibarıyla gerekli olduğu bilinmektedir. Onun öğretiminde zorluk olduğu iddiası ise asılsız bir iddiadır. Dilimizde çok sayıda Arapça kelime bulunduğu için bu dil bize yabancı olmayıp onun öğrenilmesi Batı dillerinin öğrenilmesine nispetle daha kolaydır. Bu hususta çekilen zorluk, öğretim metodunun/usulünün yolsuzluğundandır. Yabancı dil öğrenmede en kolay yol, öğrenilen yabancı dilin kaidelerinin öğrencinin kendi lisanı ile öğrenilmesidir. Anlayışlı bir öğrenci Arapçanın kaidelerini anlatan Türkçe yazılmış bir kitabı iyice anlayarak okur ve alıştırma yaparak öğrenerek yaparsa kendi kendine Arapçayı bilen biri haline gelir. Arapça metinleri çözerken de dilimizde tercemeleri de bulunan *es-Sıhah* ve *el-Kamus* gibi bir sözlükten faydalanabilir."¹⁵

Hacı Zihni Efendi'nin bu dili öğretirken öğrencinin dikkatini çekecek, onu derste zihnen uyanık tutacak, ilgisini ve bilgisini artıracak ve ahlaken olgunlaştıracak misaller seçtiğini de müşahede ediyoruz. Metrukata arasında bulduğumuz ders notlarından birkaç misal arz etmek isterim.

حكايات بهلول
قيل لبهلول: عَدْنَا لَنَا الْمَجَانِينَ. فَقَالَ: هَذَا يَطُولُ وَلَكِنِّي أَعْدُ الْعُقْلَاءَ.

Behlül'e: "Bize delileri say!" denilince, dedi ki: "Bu iş uzun sürer; fakat (en iyisi ben size) akıllıları sayayım (da, böylece kısa yoldan ne kadar deli bulunduğunu öğrenmiş olursunuz!)"

وقف بهلول عند شجرة ملساء فقال: من يعطيني نصف درهم فأصعد؟ فوقف الناس وأعطوه ذلك فأحرزه. ثم قال: هاتوا سلماً. فقالوا: أكان السلم في الشريط؟ فقال: أكان الشريط بلا سلم.

Behlül bir gün dalsız budaksız bir ağacın yanında durdu. "Bana yarım dirhem veren olursa bu ağaca çıkarım!" dedi. İnsanlar durup parayı ona verdiler, o da parayı aldı. Sonra dedi ki: "Bir merdiven getirin!" İnsanlar hemen dediler ki "Tırmanma şartında merdiven var mıydı?" O da hemen: "Peki şart merdivensiz miydi?" diye cevabı yapıştırdı.

عاد رجلٌ مريضاً فقال له: ما تشتهي؟ قال: وجعُ الخاصرة. قال: إنها كانت علةً أبي فمات. فعليك بوصيةً يا أخي. فدعا المريض ولده وقال: أوصيك بهذا لا تدعه يَدْخُلُ إِلَيَّ بَعْدَ هَذَا.

Bir adam bir hastayı ziyaret etmiş ve ona "Ne şikayetin var?" demiş. Adam "Böğrüm ağrıyor" diye cevap vermiş. (Ziyarete gelen) adam, "Haa o, babamın hastalığından. Babam o hastalıktan öldü! Bunun için sen hemen vasiyetini yapmalısın!" demiş. Hasta, hemen oğlunu çağırıp demiş ki: "Oğlum sana vasiyet ediyorum: Bundan sonra bu adamın benim yanıma girmesine sakın müsaade etme!"

خطب رجلٌ عظيمُ الأثف امرأةً فقال لها: قد علمت شرقي وأنا كريمُ المعاشرة مُحْتَمِلٌ للمكاره. فقالت: لا أشك في احتمالك المكاره مع حملك هذا الأثف منذ أربعين سنة.

لَكَ أَثْفٌ يَا ابْنَ حَرْبٍ
أَنْفَتْ مِنْهُ الْأَثْفُ

أَنْتَ فِي الْقُدْسِ تُصَلِّي
وَهُوَ فِي الْبَيْتِ يَطُوفُ

Kocaman burunlu bir adam bir kadına evlenme teklifinde bulunmuş ve ona demiş ki: "Bak benim şerefimi biliyorsun ve ben iyi geçimli de bir kimseyim; hoş olmayan şeylere tahammül ederim katlanırım. Bunun üzerine hemen kadın: "Sen kırk senedir bu burnu taşıdığına göre senin hoş olmayan şeylere katlandığına hiç şüphe etmem" demiş ve şu mısraları okumus:

Ey Harb'in oğlu senin bir burnun var ki,
Burunlar ondan nefret etmiş!
Sen Kudüs'te namaz kılıyorsun
O ise Kabe'yi tavaf ediyor.

أُتَدْرِي عَلَيَّ مِنْ أَسَاتِ الْأَدَبِ
أَيَا حَاسِدًا لِي عَلَيَّ نِعْمَةً

فَاتِكَ لَمْ تُرَضَّ لِي مَا وَهَبَ
أَسَاتَ عَلَيَّ اللَّهُ فِي فِعْلِهِ

Ey bir nimetten dolayı bana haset eden (çekemeyen)
Biliyor musun kime karşı edepsizlik ettiğini
Gerçekte sen Allah'ın yaptığını kötü sayıyorsun;
Çünkü sen bu davranışınla, Allah'ın bana bir şey bağışlamış olmasına razı olmamış oluyorsun.

عُدَاتِي لَهُمْ فَضَّلَ عَلَيَّ وَمِنَّةً
فَلَا أَذْهَبَ الرَّحْمَنُ عَلَيَّ الْأَعَادِيَا

فَهُمْ بَحْتُوا عَنِّي ذَلَّتِي فَاجْتَنَبْتُهَا
وَهُمْ نَافَسُونِي فَكَتَسَبْتُ الْمَعَالِيَا

Düşmanlarım var ya, aslında onların bana ikram ve iyilikleri olmuştur.
Onun için Rahman (olan Allah) benim düşmanlarımı yok etmesin
Zira onlar benim hatalarımı araştırıyorlar, ben de öğrenip o hatalardan uzak duruyorum
Benimle rekabet ediyorlar, bu sebeple yarışı kazanıp yüksek mertebelere eriyorum.

إِنَّ الْمُعَلَّمَ وَالطَّبِيبَ كُلِيهِمَا
لَا يَنْصَحَانِ إِذَا هُمَا لَمْ يُخْرَمَا

Şüphesiz ki öğretmen ve doktor her ikisi de
Kendilerine saygı gösterilmediği zaman işlerini samimi ve güzel yapmazlar.

عَدَمُ الْوَقَاءِ وَخَانَتِ الْإِخْوَانُ
وَنَمَّا الْجِقَاءُ وَجَارَتِ الْأَزْمَانُ

Artık vefa kalmadı, dostlar hain oldu
Kabalık arttı, devir kötü oldu.

جَمَعَتُ الطِّبَّ فِي الْبَيْتَيْنِ جَمْعًا
وَحَسُنَ الْقَوْلُ فِي قَصْرِ الْكَلَامِ

فَقَلَّلَ إِنْ أَكَلْتَ وَبَعْدَ أَكْلِ
تَجَنَّبَ وَالشِّفَا فِي الْإِنْتِهَاصِ

وليس على النفوس أشدَّ حالا
من إدخال الطعام على الطعام
ابن سينا

Ben tıbbı şu iki beyitte tamamen özetledim, çünkü sözün güzeli kısa olanıdır:
Yemek yersen az ye, yedikten sonra da başka şeyler yemekten uzak dur;
zira şifa yenileni hazmetmededir.
İnsanlara, ruhlara yemek üstüne yemekten daha ağır gelen bir durum yoktur.

İbn Sina

إِنْ تُجِدْ عَيْبًا فُسِدَ الْخَلَا
جَلَّ مَنْ لَا عَيْبَ فِيهِ وَعَلَا

Kusur mu buldun bir erde
Düzelte onu hemen ol yerde
Ararsan hiç kusursuz sen eğer
Allah'tır o, hem göklerde hem yerde.

Hulasa olarak denebilir ki, Hacı Zihni Efendi yazdığı eserleriyle Arap Dili ve Edebiyatı sahasında bir çığır açmış ve bir canlanmaya vesile olmuştur. Bu canlanışın bir sonucu olmalıdır ki, medreseliler de medreselerdeki öğretim metotlarının kusurlu yanlarını görmüşler ve medreselerde asırlardan beri Arapça metinleri okutulan kitapların tercümele-ri neşredilmeye başlanmıştır.¹⁶ Mehmed Zihni Efendi'nin eserleri bazı kitaplarda kaynak olarak gösterilmiş;¹⁷ bir kısmı çeşitli okullarda ders kitabı olarak tedris edilmiş ve Ali Nazima'nın *el-Miftah*'ı, Ahmed Namim'in *Temrinat*'ı ve Hanbelizade Muhammed Şakir'in *Temrinli ve İrab-lı Lisan-ı Arabi*' sine ve kendisinden sonra yazılan birçok esere örneklik etmişlerdir.¹⁸

Notlar

- 1 Mehmed Zihni, *Meşahiru'n-nisa*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1894-95, c. I, s. 159, 3 numaralı dipnot.
- 2 Mehmed Zihni, *a.g.e.*, c. II, s. 284.
- 3 Mektup, Mehmed Zihni Efendi'nin metrukâtı arasında bulunmuştur. Mektubun zarfı üzerinde "Bi mennihi teala Varna'da Sandıkçı Mahallesinde Hacı Abdullah Efendi'ye mahsustur" ibaresi vardır. Mektubun metni ise şöyledir: "Bihi [Besmele'nin rumuzu]
Makam-ı Pederim Dayım efendim hazretleri
Mübarek dest-i şerifinizin takbili ile hakkımda ed'ıye-i hayriyye ve teveccühat-ı seniyyenizin devamını temennisinden sonra sizden rica ve istid'am şudur ki; Varna'nın ağyar eline geçmesinden dolayı ahalisinden olan ehli-ı imanın oraca kat-ı 'alaka etmeleri lazım gelüp ben ise kaynım Na'im Efendi'nin bu defa Sivas vilayeti dahilinde Divriği kazası kaymakamlığına tayini ve kaza-i mezkurun Malatya'ya kurbıyyeti münasebetiyle, birlikte o tarafa azimet üzere olduğumdan ve memleketim olan Varna'da beni vikaye ve hakkımda her dürlü mürvüvet ve şefkati pederane olarak icra ve ifade edecek sizden başka bir emin ve muinim olmadığından orada olan hane hissemim ferağ ve furihtu hususuna tarafımdan sizi tevkil ettim. Bu mektubumu sened ittihaz ederek vekaletinizi icraya mübaşeret buyurup emlakın revaçlı zamanını fevt etmeyerek hanemizin elden çıkarulup akçe edilmesine himmet u inayet buyurulmalı ve hisse-i a'ciziye isabet eden akçe bana vasıl olmak üzere, İstanbul'da hanesinde ikamet etmekte olduğumuz Mehmed Zihni Efendi'ye irsal olunmalıdır. Efendi-i muma ileyh İstanbul'da Kaban-ı Dakik kurbünde Hacı Kadın Mahallesi'nde Tavanlı Çeşme'de iki numarolu hanede sakindir ve benim eminimdir.
Ol tarafta bil cümle akraba ve ehıbbaya ve komşulara selam ve dualar olunur. Divriği'ye gidilmek üzere Karadeniz'de Giresun İskelesi'ne müteveccihen bugün vapura binilecektir. Herhalde hayır duanız matlubumdur efendim. Fi on üç Şabanü'l-muazzam sene 1295 yevmü'l-isneyn. Min Hacce Ümmiyye Amucam Şekerci Mehmed Efendi'nin ellerini öperim. Ol tarafta hanemiz kirası olarak teraküm etmiş olan altyüz gurusu hissemim dahi başkaca irsaline inayet buyurmalısınız. Çünkü o da ayruca hakkım olduğu cihetle anı dahi terk edemem efendim."
Hacı Ümmiyye Hanım'ın, bu parasını teslim alması için Zihni Efendi'ye verdiği şu belge de metrukât arasında bulunmuştur:
"Bu varakayı ibraz eden Mehmed Zihni Efendi, benim her vech ile eminim olup Varna'da satılacak olan hane hissemim akçesini kabza ve emaneten hıfza kendisini memur ve tevkil etmiş olduğumu mübeyyin iş bu kağıdı sened olarak kendisine temhir ve it'a ettim. Fi onüç Şa'ban sene 1295. Min Hacce Ümmiyye"
- 4 Bilindiği gibi genel olarak Peygamberimiz'in (s.a.v) torunlarından Hazret-i Hasan soyundan gelenlere "şerif", Hazret-i Hüseyin neslinden olanlara da "seyyid" denilmektedir. Malezya, Singapur ve Endonezya'da ise "habib" denilmesi yaygındır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. K. V. Zettersten, "Haseni", *İA*, c. V/1, s. 339-341; T. W. Haig, "Seyyid", *İA*, c. X, s. 543; I. Van Arenden, "Şerif",

- İA*, c. XI, s. 435-442; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul: İhlas Gazetecilik Holding A.Ş., 1994, c. XVII, s. 367-8; Ahmet Turan Arslan, "Malezya'da Din Eğitimi ve Arapça Öğretimi", *MÜF Dergisi*, 1995-97, sy. 13-15, s. 27-52; a.g.y., "Muhammed Zahid el-Kevseri'nin İcazet Aldığı Malezyalı Bir Alim: es-Seyyid Alevi b. Tahir el-Haddad (1301-1382/1884-1962)", *İlim ve Sanat*, Mayıs-Temmuz 1998, sy. 48, s. 99-103.
- 5 Hayatı hakkında bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333, c. I, s. 283; İlhan Erdem, "Mikyasi'l-lisan kıstası'l-beyan İsimli Eseri", *Türk Dili Dergisi*, Şubat 1999, sy. 566, s. 155-162; Mustafa Koç, "Abdurrahman Fevzi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. I, s. 27-29.
- 6 Hayatı hakkında bkz., Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1308-1312, c. II, s. 173; İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, c. II, s. 980.
- 7 Mehmed Zihni Efendi, *Meşahiru'n-nisa*, c. II, s. 204.
- 8 Eserleri hakkında bkz. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İstanbul, 1999, s. 99-147.
- 9 İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, İstanbul, 1964, s. 137.
- 10 Ali Kemal, *Ömrüm*, İstanbul, 1985, s. 65.
- 11 M. Esad Coşan, *İslam, Sevgi ve Tasavvuf*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1994, s. 58.
- 12 Ömer Faruk Aktün, "Kilisli Rifat Bilge", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI, s. 18-22.
- 13 Kilisli Muallim Rifat Bilge, *Anılar ve İnsanlar*, Ankara: Kilis Kültür Derneği Genel Yayın No:17, 1997, s. 47-49.
- 14 Kosova-İpek şehri. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s. 168.
- 15 Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab*, s. 4.
- 16 Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 165, 167, 168.
- 17 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. I, s. 110, c. V, s. 1705; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 451; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Tarihi Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1998, c. II, s. 769.
- 18 Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İstanbul, 1999; Osman Güman, *XIX. Yüzyılda Nimet-i İslam Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, 2000; Hamza Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Arap Dili ve Belagatindeki Yeri*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2004; Hulusi Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", *DİA*, c. XXVIII, s. 542-543